

Paul van Tongeren & Johan de Jong (red.)

**Een boek voor
iedereen
en niemand**
Nietzsches
Zarathoestra
lezen

Boom

7	Voorwoord
9	Inleiding: 'Een boek voor iedereen en niemand' PAUL VAN TONGEREN
29	DEEL I ACHTERGRONDEN
31	1 'Mijn levensredder: Zarathoestra, mijn zoon Zarathoestra! -' De ontstaansgeschiedenis van <i>Aldus sprak Zarathoestra</i> in Nietzsches brieven PAUL VAN TONGEREN
57	2. <i>Aldus sprak Zarathoestra, maar waarom Zarathoestra?</i> GAILA PANDER
79	DEEL II ZARATHOESTRA IN DE BREEDTE: GROTE LIJNEN EN THEMA'S
81	3 Een verhaal over Zarathoestra Over de raamvertelling van <i>Aldus sprak Zarathoestra</i> PAUL VAN TONGEREN
105	4 Muziek om te lezen <i>Aldus sprak Zarathoestra</i> als partituur van een symfonie GAILA PANDER
127	5 Nietzsche, Zarathoestra en de vrouw GAILA PANDER

153	6 De taal van de natuur in <i>Aldus sprak Zarathoestra</i> Blijf de aarde trouw I HENK MANSCHOT
169	DEEL III ZARATHOESTRA IN DE DIEPTE: INTERPRETATIES VAN GESELECTEERDE HOOFDSTUKKEN
171	— ‘ <i>Van de schenkende deugd</i> ’ (ZA, boek I)
177	7 De schenkende dynamiek van het leven Blijf de aarde trouw II HENK MANSCHOT
193	— ‘ <i>Van de beroemde wijzen</i> ’ (ZA, boek II)
197	8 Zarathoestra’s wilde wijsheid WOUTER VELDMAN
227	— ‘ <i>Van de verlossing</i> ’ (ZA, boek II)
233	9 Nietzsches bevrijding van het onomkeerbare verleden JOHAN DE JONG
261	— ‘ <i>Het andere danslied</i> ’ (ZA, boek III)
265	10 Van spreken naar zingen en dansen PAUL VAN TONGEREN
289	— ‘ <i>Het nachtwandelaarslied</i> ’ (ZA, boek IV)
297	11 Een liefdesbetuiging aan de eeuwige lust GERT-JAN VAN DER HEIDEN
321	Noten
331	Bibliografie
336	Over de auteurs

Voorwoord

De titel van dit boek is een vertaling van de ondertitel van Nietzsches *Aldus sprak Zarathoestra*. Met dit boek willen we een leeshulp bieden voor de lectuur van dat moeilijk te doorgronden werk.

7

De hier opgenomen teksten zijn de vrucht van een intensieve, maandelijks lectuur van *Aldus sprak Zarathoestra* aan de Radboud Universiteit in Nijmegen tussen 2018 en 2023. De auteurs namen allemaal deel aan die leesgroep, die voortkwam uit het onderzoeksproject ‘Nietzsche – Experiment en Nihilisme’, dat werd ontwikkeld op initiatief van de Stichting Laura in samenwerking met de faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit.

Met *Een boek voor iedereen en niemand* bieden we een inleiding tot en een leeswijzer bij de lectuur van Nietzsches *Zarathoestra*; voor wie het boek gelezen heeft maar niet heeft begrepen, of voor wie het wil gaan lezen en daarbij behoefte heeft aan enige oriëntatie. De bundel bestaat uit drie delen. Deel I belicht achtergronden van Nietzsches *Zarathoestra*: de ontstaansgeschiedenis en de biografische context van het boek en een uitleg van Nietzsches keuze voor de figuur van Zarathoestra als centraal personage. Deel II bevat interpretaties van grote lijnen en thema’s uit *Aldus sprak Zarathoestra* als geheel: over de verhalende lijn, over de symfonische structuur, over de rol van de vrouw en over de taal van de natuur in het boek. Deel III bevat interpretaties die de diepte ingaan door zich te richten op een specifiek hoofdstuk uit *Aldus sprak Zarathoestra* (dat steeds voorafgaand aan elke interpretatie integraal is opgenomen).

Met dit boek willen we laten zien dat Nietzsches *Zarathoestra* op veel verschillende manieren kan worden gelezen. Hoewel de teksten onderling uitvoerig zijn bediscussieerd, zijn de interpretatie en de visie die erin naar voren komen die van de betreffende auteur.

8 Ten behoeve van de leesbaarheid zijn alle verwijzingen, zowel die naar Nietzsches teksten als die naar de secundaire literatuur, opgenomen in eindnoten achter in deze bundel. Deze eindnoten bevatten alleen bibliografische informatie en zijn uitsluitend bedoeld voor wie onze beweringen en citaten wil controleren of als uitgangspunt wil nemen voor eigen onderzoek. Wie ze overslaat mist inhoudelijk niets. Een volledige lijst van alle literatuur waarnaar verwezen wordt, van (de gebruikte afkortingen van) Nietzsches eigen werken, en een selectie van behulpzame handboeken is te vinden in de bibliografie.

Johan de Jong en Paul van Tongeren

Inleiding

‘Een boek voor iedereen en niemand’

PAUL VAN TONGEREN

Aldus sprak Zarathoestra is zonder twijfel Nietzsches meest gelezen, maar waarschijnlijk ook zijn minst begrepen boek. Zelf beschouwde hij het als zijn hoogtepunt. Hij noemde het een symfonie, een heilig boek, een vijfde evangelie en zelfs het grootste geschenk aan de mensheid tot nu toe. Het boek tart de grenzen tussen genres, disciplines en stijlen. Alleen al daarom is het een onuitputtelijk rijke, maar ook een ondoorgrondelijke, moeilijke tekst.

9

In dit inleidende hoofdstuk ga ik in op de volgende kwesties: waarom *Aldus sprak Zarathoestra* een uitzonderlijke plek inneemt in Nietzsches oeuvre (1); de onzekerheid of *Zarathoestra* uit drie of vier delen bestaat (2); de status van het boek tussen tragedie en parodie (3) en de vraag hoe een dergelijke tekst geïnterpreteerd kan worden (4); de thema's die men doorgaans als de centrale 'leer' van het werk aanduidt – te weten: 'übermensch', 'eeuwige wederkeer', 'wil tot macht' en de 'dood van God' – en waarom men moet vermijden de tekst tot dergelijke leerstukken te reduceren (5); en tot slot ga ik kort in op de receptie en invloed van *Aldus sprak Zarathoestra*, in de filosofie en vooral ook daarbuiten (6).

1. Een uitzonderlijk boek

In het leven van Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844-1900) kunnen we – grofweg – vier periodes onderscheiden. In de eerste 25 jaar is hij een bijzonder en getalenteerd kind, een veelbelovende leerling en een briljante student. Daarna volgen drie periodes

van ongeveer 10 jaar. Van 1869 tot 1879 is hij hoogleraar klassieke filologie in Bazel maar maakt hij tegelijkertijd in publicaties (*De geboorte van de tragedie* en vier *Oneigentijdse beschouwingen*) duidelijk dat hij eigenlijk een filosofische cultuurcriticus wil zijn. Of zoals hij zelf schrijft: een ‘arts van de cultuur’, waarbij die arts vooral een diagnosticus is. Zelf is hij in die tijd in toenemende mate patiënt: hij lijdt aan heftige migraineaanvallen die hem uiteindelijk noodzaken zijn positie op te geven. Van 1879 tot 1889 leidt hij als stateloze en ambteloze denker een zwerfend bestaan in het Zwitserse hooggebergte of aan de Franse of Italiaanse Riviera, waar hij, steeds voor korte duur, verblijft in kleine pensionkamertjes. Hij wandelt elke dag urenlang en noteert onderweg gedachten die hij vervolgens redigeert, ordent en verzamelt in een tiental boeken. De laatste periode begint in januari 1889, als hij in waanzin vervalt en zijn geest steeds meer verdwijnt, totdat uiteindelijk ook zijn lichaam het begeeft, in augustus van het jaar 1900. Van deze vier periodes is de derde duidelijk de belangrijkste: in die tien jaar komen de werken tot stand die Nietzsche een niet meer weg te denken plaats hebben bezorgd in de Europese filosofie en literatuur. En dat in een onwaarschijnlijk hoog tempo, zeker als we zijn zwerfend bestaan van die periode in aanmerking nemen.

In deze belangrijke derde periode kunnen we – opnieuw grofweg – nog een nadere verdeling maken. In de eerste vier jaar, van 1878 tot halverwege 1882, publiceert Nietzsche vijf boeken: *Menselijk, al te menselijk* (1878), *Gemengde meningen en spreuken* (1879), *De wandelaar en zijn schaduw* (1880), *Morgenrood* (1881) en *De vrolijke wetenschap* (1882). Het zijn boeken die bestaan uit honderden aforismen: meestal korte, prikkelende observaties en gedachten over allerlei verschillende onderwerpen uit de vier gebieden die hij onderscheidt in de cultuur die hij wil diagnosticeren: de kennis, de moraal, de religie en de kunst. Tijdens de laatste vier jaar (van de tweede helft van 1885 tot begin 1889) zien we eenzelfde productiviteit: naast nieuwe en meer of minder uitgebreide edities van eerder verschenen werken publiceert hij vier nieuwe boeken – *Voorbij goed en kwaad* (1886), *De genealogie van de moraal* (1887), *Het geval Wagner* (1888) en *Afgodenschemering* (1888) – en maakt hij nog vier andere gereed voor publicatie

(*De antichrist, Ecce homo, Dionysos-dithyramben* en *Nietzsche contra Wagner*). Tussen die twee uiterst productieve periodes staan de drie jaren (van eind 1882 tot halverwege 1885) waarin slechts één boek tot stand komt: *Aldus sprak Zarathoestra*.

Het bijzondere karakter van dat laatstgenoemde boek blijkt, behalve uit dit overzicht van het oeuvre, op vele manieren. Na de jaren waarin het tot stand kwam, publiceert Nietzsche, zoals gezegd, eerst nieuwe edities van de meeste van zijn eerder verschenen werken. Voor elk van die nieuwe edities (waarbij *Gemengde meningen en spreuken* en *De wandelaar en zijn schaduw* worden samengevoegd tot een tweede band van *Menselijk, al te menselijk*) schrijft hij een uitgebreid nieuw voorwoord, en aan *De vrolijke wetenschap*, het laatste boek van vóór de *Zarathoestra*, voegt hij ook een verzameling gedichten en een compleet vijfde deel toe. Dat toegevoegde vijfde deel begint met een terugblik op wat hij in de eerste editie van dat boek en in zijn eerdere aforistische werk gedaan had.¹ Ook de voorwoorden bij de nieuwe uitgaven van die eerdere boeken vormen een soort tussentijdse autobiografie van de denker.² Wie ze achter elkaar leest, ziet dat Nietzsche in een terugblik als het ware zijn vroegere werk verzamelt als stappen in een ontwikkeling, die – minstens voorlopig – is uitgemond in *Aldus sprak Zarathoestra*. In een brief aan Heinrich Köselitz suggereert hij reeds na afsluiting van het eerste deel van de *Zarathoestra* dat het vroegere werk gelezen kan worden als een commentaar bij dit boek: ‘ik heb het commentaar eerder geschreven dan de tekst’.³

Aldus sprak Zarathoestra is anders van stijl en van vocabulaire dan al Nietzsches andere geschriften. Terwijl Nietzsche in zijn andere boeken zelf aan het woord is, voert hij hier de figuur Zarathoestra op als degene die spreekt. Het boek vertelt het verhaal over deze Zarathoestra, hoe die het volk onderricht, leerlingen om zich heen verzamelt en weer verlaat, zich bezint op zijn taak, en uiteindelijk een groep ‘hogere mensen’ bij zich uitnodigt, maar ook deze weer verlaat. Waar de andere boeken uit Nietzsches productieve periode vooral bestaan uit aforismen die slechts in betrekkelijke mate geordend worden in verschillende hoofdstukken, lijkt de *Zarathoestra* een doorlopend verhaal te bieden over die figuur aan wie het boek zijn naam ontleent.

Bij nauwkeuriger lezing blijkt dat doorlopende verhaal overigens minder eenduidig dan de term doet vermoeden. Niet alleen bevat het merkwaardige wendingen, maar bovendien is de vertelling eerst en vooral het raamwerk van een lange reeks redevoeringen, gesprekken en liederen, die elk voor zich de lezer voor een lastige opgave, zo niet voor raadsels plaatsen. Redevoeringen en gesprekken blijken vaak te bestaan uit lange reeksen van aforismen; niet alleen in de liederen is de taal zwaar van beelden, metaforen, metonymieën, ellipsen (weglatingen), aposiopeses (verzwijgingen) en andere stijlfiguren die de tekst meervoudig gelaagd maken. De makers van het *Nietzsche Wörterbuch* merken op dat voor een aanzienlijk aantal woorden uit Nietzsches woordenschat bovendien geldt dat ze alleen in de *Zarathoestra* voorkomen, of juist alleen niet in dat boek. Nietzsche hanteert er een heel eigen vocabulaire.⁴

Maar het duidelijkst wordt het bijzondere karakter van dit boek misschien wel aangegeven door de wijze waarop Nietzsche er zelf over schrijft. In brieven noemt hij het boek ‘een heilig boek’, een ‘vijfde evangelie’ of ‘een afgrond van toekomst’; het zal de geschiedenis van de mensheid in twee helften splitsen.⁵ In zijn postuum verschenen autobiografie, *Ecce homo*, laat hij er geen twijfel over bestaan dat zijn *Zarathoestra* van een andere orde is dan alle andere boeken, zijn eigen overige boeken inbegrepen. Het krijgt van al zijn boeken die hij daar bespreekt verreweg de meeste aandacht. Niet alleen verwijst hij ernaar in elk hoofdstuk van die autobiografie en wijdt hij er meer pagina's aan dan aan al zijn andere boeken, maar ook voorziet hij het van de meest uitzonderlijke kwalificaties: het is ‘het grootste geschenk aan de mensheid tot nu toe’, het is ‘het hoogste’ en ‘het diepste’, ‘iets onvergelykbaars’, ‘een onuitputtelijke bron, waarin geen emmer afdaalt zonder vol van goud en goedheid omhoog te komen’, een ‘dithyrambe’ ‘duizend mijlen verheven boven alles wat tot nu toe poëzie heette’, een boek voor de interpretatie waarvan wellicht ooit ‘leerstoelen zullen worden opgericht’; als iemand ‘zes zinnen uit dat boek verstaan, dat wil zeggen *ervaren* heeft, verheft hem dat hoger dan “moderne” mensen ooit kunnen reiken’.⁶